

ПАЛ ТАМАШ,

професор, директор Інституту соціології
Угорської академії наук (Будапешт)

Масові виступи на міських вулицях як жанр політичного карнавалу: можливе тлумачення подій листопада–грудня 2004 року в Києві

Abstract

The author suggests analysis of the so-called “Orange Revolution” events through the different paradigmatical approaches as (a) the Postponed radical Perestrojka connected with re-configuration of political roles for the classical intelligentsia, as (b) a post-modern revolt, (c) a late-modern human rights campaign, as (d) the democracy export, (e) street politics with mass mobilization, directed to replacement or dismissal of post-Soviet power elites. The conclusion about a hybrid reality of this event with the focus on emergence of the post-Soviet middle class, its civil structures and ideologies is argued.

Десять тез

1. Згідно з офіційною позицією Києва, вуличні виступи та перерозподіл влади на рівні політичної еліти наприкінці 2004 року постають як нероздільна єдність, що виявляє певний причинно-наслідковий зв'язок. Ми, проте, вважаємо, що доцільно розглядати окремо самі виступи як заплановану акцію або, принаймні, як добре поставлену виставу і мобілізацію середнього класу, без появи якого на вулицях самої акції не вдалось би зорганізувати у тому вигляді, у якому вона здійснилася, але ці два явища, попри все, не впливають перше з другого.

2. Що означала поява на вулицях зорієнтованого на Захід середнього класу? Для розуміння процесів, що відбувалися у листопаді–грудні 2004 року, необхідно розглянути палітру політичних поглядів української інтелігенції. У Центральній Європі після 1989–1990 років дуже швидко сфор-

мувалася своєрідна біполярна класова модель суспільства: постдисиденти та посткомуністи. Неоднорідний власний дисидентський досвід і водночас різний ступінь залученості у процес серед соціалістів, тобто колишніх реформкомуністів, справді давалися взнаки, але ці два табори сформувалися явно ще до початку – середини 1990-х років і видавалися відносно стабільними. Надалі цю формулу деінде швидше, а деінде повільніше почала заступати застаріла суперечність: між західниками і національно зорієнтованими колами. Набув розвитку досить інтенсивний *Kulturkampf*, що, як наслідок, знищило межі попередніх політичних розбіжностей. У великих містах Росії до другої половини 1990-х також вочевидилося протистояння західників (тобто “демократів”) і тих, хто вважав відновлення сильної держави першочерговим завданням (усілякі групи “державників”). Лінія фронту окреслилася доволі чітко. Перехід від табору до табору інтелектуалів, які вже досягли стабільного становища, спостерігався вкрай рідко. В Україні у попередні роки у лавах інтелігентської еліти така дихотомізація не відбувалася. Не було таких великих дисидентських угруповань, життєвий досвід та політичний світогляд яких були б осмислені хоча б у широких колах самої інтелігенції. Була також відсутня традиція державності, захист якої, чи принаймні утвердження цінності державного досвіду мали б мотиваційну привабливість. Для багатьох усе це поступалося місцем перед національним проектом. Але відчувалася відсутність консенсусу щодо меж цього національного проекту, співвідношення політичної нації та етнічної нації, а також ролі в державі волі центральної влади та її відносин з регіональними автономіями. У 1990-ті роки розбудова державності відбувалася успішно, але, на мій погляд, у суто прагматичному плані, в межах “здійсненого”. Якщо національній стороні іноді вдавалося змусити владні структури до ухвалення такого регулювання, яке загрожувало порушенням мінімально припустимого рівня консенсусу, то центральна політична влада, зберігаючи ці регулятиви на папері, зрештою просто не застосовувала його. Внаслідок цього, інтелектуальна еліта, на відміну від ситуацій, що склалися у сусідніх країнах, залишилася більш розпорошеною і сповідувала більш туманні політичні формули. Під цим кутом зору варто на підставі зіставлення і виявити відмінності між українськими й московськими західниками, навіть якщо їхні культурні ідеали у 1985–1990 роках здавалися тотожними. Московські західники власне продовжували традиції російської інтелігенції — імперських повстанців, які ототожнюють себе як складову російської історії під самоназвою “атлантисти”, щоб мати змогу зберігати свою імперську, але не державну ідентичність. Європейська модель стала відігравати певну роль лише на початку 1990-х років, коли наївний “атлантизм” виявився недієздатним. Американська еліта не вбачала в цих людях ані рівноправних партнерів, ані таких союзників, на чію думку варто зважати у власних рішеннях. Таким чином, склалася ситуація, коли через відсутність альтернативи утворилася деяка суміш європейської орієнтації із прихильністю до національних цінностей. Під час перебудови західники у великих містах України мали меншу підтримку інтелігенції, ніж у Москві чи Петербурзі. До того ж серед них не було провідних імен та медійних героїв, які були у Москві та у Східній Європі. Разом із тим для цього середовища національ-

ний проект виявився чужим, радше маргінальним і провінційним, а подеколи видався навіть шовіністичним. Водночас концепція “атлантистських” поглядів була тут зовсім відсутня, і навіть у новій московській ельцинсько-путінській владі. Годі було шукати систему збалансованих зв'язків, прийнятну для цих кіл. Відчувалася необхідність у власній державі, у більш чітко окреслених геополітичних прагненнях. Такими були перспективи на віддалене майбутнє, пов'язані з європейськими ідеалами й цінностями західного суспільства. У такому світлі й вимальовувалася можливість зв'язку з національним табором, причому в центральноєвропейських країнах західники не мали можливості такого об'єднання з націоналістами. Тут же, принаймні у листопаді–грудні 2004 року, ми спостерігали утворення певного спільного фронту націоналістів і лібералів, але при цьому, як мені видається, без формулювання національно-ліберальної ідеології чи політичної програми. Як підсумок можна сказати, що “помаранчева” еліта, що прийшла до влади 2005 року, в економічній політиці та стратегії державного будівництва показала такі самі риси “державності”, як і будь-яка інша постноменклатурна еліта у пострадянському просторі. Звісно, дехто міг вважати галицький національний проект проектом західним. Сформульована з цього приводу національна програма, безумовно, споріднена з польською, угорською й чеською національними програмами, а через них, опосередковано, і з німецьким романтичним національним проектом. Я згадую зразки та зв'язки спорідненості у їхній часовій послідовності саме тому, що загалом цей проект нерідко вважають певним відгалуженням “західного національного концепту”. З цього мало б випливати, що можлива прихильність, хоча б тимчасова, з боку постперебудовної ліберальної інтелігенції великих міст до галицького проекту.

3. Власне, йдеться про загострення конфлікту між Кучмою і молодими більш освіченими середніми верствами великих міст на рівні політичного дискурсу. Сутність конфлікту я вбачаю у різній мірі модернізації двох політичних способів самовираження. На початку 1990-х років економічна номенклатура, по суті, зберігаючи за собою владу, у своєму світогляді та способі самовираження дещо модернізувалася й засвоїла, у рамках своєї розумової обмеженості, прийоми сучасних мас-медіа. Але оскільки необхідність модернізації не була імперативною, розпорошена інтелігенція змогла виявляти свій вплив меншою мірою, ніж навіть у Москві чи в центральноєвропейських країнах. У результаті не відбулося докорінних змін у стилі маніфестації політичної еліти, яка у своєму зовнішньому вигляді, у мовленні, виступах у мас-медіа та іконічних композиціях виявилася відчутно консервативнішою порівняно з тим, що спостерігалось в більшості країн регіону. Тут недоречно розглядати питання про те, яку роль у даному разі відіграла зміна мови. Власне у суспільному житті навіть російськомовна постноменклатура прагнула до українізації політичного життя. У 1990-ті роки ця номенклатура доклала неабияких зусиль для засвоєння українського політичного дискурсу, що, ймовірно, вимагало таких особистих зусиль, що на оновлення змісту і стилю залишився цілком обмежений енергетичний запас. Але незалежно від першопричин доводиться констатувати, що за своїм стилем політична еліта стала відставати від середнього класу, який зазнавав

модернізації. Цей середній клас скрізь у пострадянському просторі є більш чи менш розпорошеним. Українська економічна криза була глибшою і тривалішою, ніж російська та центральноевропейська. Та хоча й із затримкою у кілька років, у молодіжних колах, особливо у великих містах, сформувалася верства, яка за своїм світоглядом, ступенем освіченості та опанування української мови вже радикально відрізняється від того образу, який являє громадянськості постноменклатурна еліта. Звісно, такі відмінності спостерігаються в усьому пострадянському просторі. Але загалом це спричиняється радше не до політичної активізації, а до підкреслено пасивної політичної позиції молоді. Мова політиків, цінності, на які вони посилаються, тією ж мірою байдужі молоді, як і особливості статевого життя глибоководних риб. Власне такі речі відомі мудрій політичній еліті, яка не прагне змінити стан речей. Вона, звісно, заявляє про необхідність більшої участі молоді у політичному житті, але насправді цілком задоволена тим, що її покоління не мусить ділити політичну владу з наступним. Власне, по-справжньому освічені 20–35-річні й не рвуться до політичної влади, адже, у принципі, за умов сучасної економіки, чи то підключаючись до міжнародного наукового життя, чи то представляючи інтереси місцевих філій мультинаціональних фірм, вони можуть розраховувати на куди кращі перспективи.

4. У випадку України, на моє переконання, становище згадуваних груп відрізняється від спостережуваного в інших східноєвропейських країнах. З одного боку, скажімо, в Києві чи Харкові через запізненість і повільність розвитку економіки та науки відкривається менше перспективних робочих місць, ніж у таких містах, як Москва чи Петербург. Зростання рівня та якості освіти, а разом і самої кваліфікованої верстви відбувалося в Україні так само швидко, як і там. Таким чином, тут потенційний розвиток та енергія середніх класів не знаходять застосування. З іншого боку, місцева постноменклатурна еліта, продовжуючи тримати під контролем політичне життя, зовсім не здатна контролювати культурний простір. Українські мас-медіа за статистикою зазнали значного розвитку впродовж 1990-х років, проте це зростання й досі пояснюється здебільшого запозиченням російських програм, книг, видань. Стосовно впливу таких запозичень на українське політичне мислення загалом варто було б провести спеціальні дослідження. Та під кутом зору нашої теми достатньо констатувати, що місцева політична еліта не може впливати на цей культурний процес, а отже, залишається беззахисною перед власним середнім класом. Ідеться не про те, що російська маскультура в Україні якимось посилює прозахідні настрої як опозиційні політичній еліті. Радше слід говорити про політичне відчуження як форму протистояння постноменклатурі, оскільки імпортується культурна продукція, яка відчуває за двома позиціями — є породженням іншого соціокультурного середовища і в той же час несе на собі постноменклатурний відбиток. Власне кажучи — за дотепним зауваженням “Нью-Йорк Таймс” в Україні — московські телешоу становлять суміш атмосфери Лас-Вегасу і з’їздів КПРС і як такі є двоюко чужими щоденному життєвому досвіду глядачів.

5. Повстань освічених представників середнього класу проти представників явно застарілої за своєю суттю політичної еліти в інших країнах не відбувалося. В Україні ж це відбулося, незважаючи на те, що нова політична

влада, яка прагне стабільності, вивела на політичну арену кілька нових політичних фігур, тоді як старі переважно безболісно “звільнилися” і повернулися до своїх попередніх громадських професій. Згідно з нашою концепцією, не залежно від об’єктивних причин, що пояснюють активну участь населення у виступах, ці події у жодному разі не могли б відбутися, якби культурний розрив поколінь не знайшов форми вияву завдяки організаційним і політичним інноваціям на кшталт маркетингу, які не залежали від учасників виступів на Майдані. Ці новації здатні зберігати свою життєздатність, ба більше, здійснювати керівництво акціями протесту навіть у разі, якби вони самі по собі вгамувалися. Тут я зовсім не прагну приєднатися до тих інтелектуальних спекуляцій, за якими Київ восени 2004 року був просто плацдармом для випробування методів західних і московських “політтехнологів”, і переможцями вийшли більш досвідчені західні. Безумовно — причому незалежно від того, у якому співвідношенні діяли “імпорتنі” та власні, місцеві засоби політичного маркетингу — як результат відбулося істотне оновлення політичного арсеналу засобів впливу, релевантне навіть у міжнародній площині. Головною рисою цього явища я вважаю не так свідомий вплив, оркестровку “революції”, як “ліцензію” на нововведення, що вможливилось завдяки вдалій суміші руху політичної непокори, ситуації вибору та “майже повстання”. Власне небажану політичну владу, особливо у тих випадках, коли керівники репресивних органів не мають наміру надавати їй безумовної й повної підтримки, можна повалити або за допомогою путчу, або через вуличні виступи, що значно важче. Наслідок можна назвати революцією, а можна й не називати, але це, власне, не має значення. У будь-якому разі (якщо тільки попередній режим не підлягав засудженню у міжнародному плані) надання легітимності новій владі — процес нелегкий, який вимагає неабияких зусиль. У Європі такий спосіб зміни режиму — це справа складна і ризикована, тим паче, що існує загроза кровопролиття, яке згодом виправдати було б надзвичайно важко. Як наслідок, утвердження нового політичного режиму так само є завданням, яке вимагає багато часу і великих енергетичних витрат. Удаться до відкритої конфронтації й довести її до логічного завершення після досвіду 1989–1990 років ніхто не наважувався. Вивести на вулиці більшу чи меншу кількість людей не проблема. Проблема полягає в тому, яким чином стримувати маси до тієї миті, коли з їхньою допомогою вдасться добитися зміни влади без залучення силових структур. У принципі демократичні реформи, навіть у східноєвропейських обмежених демократіях, можна провести лише через вибори. Проте є чимало таких випадків, коли “партія змін”, скажімо “західники”, здобути перемогу на демократичних виборах не може. Причиною цього є передусім не той факт, що керівна партія застосовує “адміністративні заходи” проти опозиції, а те, що власне як політична сила опозиція у той чи інший період — іноді вельми тривалий — є набагато слабшою. Її ідеологія не відповідає ринковим установкам, матеріальні ресурси обмежені й гостро відчувається брак професійних організаторів. Що ж у такій ситуації можна вдіяти? Останніми роками начебто відбулося народження рішення, особливого рецепту для таких випадків. Залишається тільки вдатися до видимості демократичних виборів. Східноєвропейські країни як члени Європейської Ради декларували свою

прихильність до правил демократичної гри. Відповідно, якщо вони оголошують вибори, то в цих виборах мають брати участь і ті рухи, що називають себе опозиційними. Проведення першого туру неминуче. Але якщо опозиція переконана в тому, що виграти вибори не може, вона заздалегідь заявляє, що суперник підтасує результати, а отже, оскільки суперник неминуче виграє, визнати результати таких виборів неможливо. Для цього організується ціла кампанія, в перебігу якої пояснюють, що результати виборів майже напевно будуть неприйнятними. Ясна річ, вони не проти виграти, але якщо не вдасться (у чому вони переконані), то результати, звісно, вважатимуться нелегітимними. Це твердження настільки наполегливо повторюється як удома, так і за кордоном, що події, які відбуваються на самих виборах, власне, не мають значення. Звісно, виявляється, що, незалежно від того, чи вдаються сторони до заборонених прийомів, з правлячої партії та уряду вже не можна змити звинувачення у підтасовці результатів. Таким чином, ми беремо участь у політичній грі, у виборчій виставі, а далі, звинувачуючи уряд у фальсифікації, вдаємося до непарламентських прийомів (вуличні виступи, внутрішній путч чи суміш того й того), після чого сторона, яка програла, бере владу. Для цього необхідно маніпулювати масами у новому стилі, застосовуючи нову оркестровку. Другий елемент інновації — це оформлення вуличних подій як карнавалу, як свята, як культурної події, що стає точкою відліку. На цьому рівні той самий механізм — і про це вже мовилося тисячі разів — застосовувався і в Сербії, і в Грузії, і в Україні. Тут, утім, варто відзначити відмінності між цими моделями. У Сербії влада Мілошевича виявилася у міжнародній ізоляції. Після натівських бомбардувань світ сприйняв би й насильницький путч у Белграді, але проти армії, яка зберігала свою цілісність і виявила у балканських війнах неабияку рішучість, виступати ніхто не наважився. Залишалося тільки вдатися до виборів, звинувачень у фальсифікації й лише в ніч виборів — до повстання (безумовно заздалегідь заручившись невтручанням армії). Було використано звинувачення у підтасовці, але серйозно до цього ніхто не ставився, в усякому разі, за моїми свідченнями, громадськості ніколи не повідомляли про жодні результати, у яких би вказувався розподіл сил після “несфальсифікованих” виборів. Після вирішальної ночі влада перейшла до представників старої опозиції, попереднім спілникам місць, по суті, не дісталася. Для стабілізації нового режиму Захід — Євросоюз, НАТО тощо — активно використовував прямі методи заохочень і загроз на кшталт кредитів, скасування обмежень на пересування громадян та змушеної співпраці з Міжнародним Трибуналом. Народні заворушення у ніч виборів, а також у наступні три дні справді відбувалися й у провінції, але всі важливі події відбувалися в Белграді, як на єдиній сцені вирішальних виступів. Грузинський сценарій, хоча зовні був досить схожим, відрізнявся у дуже важливих, ба ключових моментах. Шеварднадзе — фігура, що є безумовно визнаною міжнародною спільнотою, і в жодному разі незрівнянна з Мілошевичем. Він провадив активну проамериканську політику. На відміну від Сербії 1990-х років країна була відкрита для іноземних фахівців. Тих, хто його скинув, Шеварднадзе свого часу виховував як своїх потенційних наступників, а потім від них відмовився. Кандидати у спадкоємці виявляли занепокоєність. Діяти вирішили напевно та захопити

владу якомога швидше. Слід зазначити, що радянська Грузія була у значно кращому економічному становищі, ніж нині, а тепер представники середнього класу та освічена молодь не бачать для себе жодних перспектив у зашквареній, позбутій природних ресурсів країні. Але до терплячості цих людей долучилося нетерпіння можливих престолонаступників. Окрім того тут американська амбасада не стримувала поривань молоді, й у Тбілісі не існувало такої сильної, як у Росії, партії, котра б у разі, якби Шеварднадзе не вдалося зберегти владу у своїх руках, заступила б його місце. Попередній геополітичний орієнтації ніщо не загрозувало. Але зміна поколінь могла суттєво посилити цю орієнтацію без будь-яких витрат. Власне сама подія була короткою і також відбувалася на єдиній символічній сцені перед парламентом, а згодом у самій будівлі парламенту в Тбілісі, в столиці.

6. З будь-якого погляду українська осінь виявляється складнішою за наведені “зразки”. Західна преса не була прихильною до Кучми, справа Гонгадзе ускладнювала його контакти з Заходом, але все ж таки він не був ізолюваним такою мірою, як Мілошевич. Обраного наступника, Януковича, формально справа Гонгадзе не стосувалася. При цьому Кучму не вважали однозначним “путіністом”, він, у принципі, постійно намагався утримувати Україну в рівновазі між західним (першою чергою, американським) і російським полюсами. При цьому Ющенко успішно і досить швидко утвердив себе в очах української громадської думки як обранця Америки, а це, звичайно, призвело до того, що Янукович був прип’ятий до Сходу, але ролі тут не були розподілені заздалегідь (американці, зрештою, визнали факт такого раннього попереднього вибору¹). Утім, ідеться про значно більшу країну, ніж дві згадані раніше. Акції непокори явно слід було проводити. Чинники зовнішнього впливу — обіцянки допомоги, покращення відносин між країнами, інші форми допомоги — за масштабом необхідних витрат мали б багаторазово перевищувати достатні для Сербії та Грузії. Повалення режиму Кучми, попри те, успішно здійснилося, до того ж таким чином, що до складу української еліти не увійшли нові радикально настроєні персони й тим часом із перших рядів не були вилучені ключові постаті попереднього режиму. Насильства жодного штибу не було скоєно. Вдалося одночасно з київським Майданом, долучивши значущі міста, провести виставу на кількох сценах. Як наслідок західним гравцям — американцям, НАТО та Євросоюзу — не довелося брати на себе багатопартійних обіцянок, давати радикальних політичних обіцянок, окрім окремих символічних жестів. Із трьох зіставляваних випадків у цьому сенсі український виявляється найуспішнішим — незалежно від того, які події мали відбутися навесні 2006 року в українській політиці. Далі слід звернути увагу на деякі технічні політичні прийоми, комбінація яких відіграла вирішальну роль у подіях листопада–грудня 2004 року в Києві. Наголошуємо, що вважаємо найважливішою інновацією київського політичного маркетингу не факт програвання сербсько-грузинського сценарію за істотно важчих умов, а режисуру масових сцен, керування настроєм вуличного натовпу, “розтягування” карнавалу на тривалі тижні.

¹ Європейці, а саме Брюссель, до цієї гри залучилися значно пізніше і з менш чітко сформульованими пріоритетами.

Однозначно — хоч би хто й до яких спекуляцій вдавався — про авторів політичного маркетингу нам нічого не відомо. Проте досягнення варто вважати досить суттєвим, навіть якщо припустити, що, ймовірно, багато чого виходило з місцевих імпровізацій, з активізації та посилення місцевих ініціатив¹. Загальновідомими є тренування цивільних із форм та прийомів громадянської непокори, розроблення організаційних платформ для радикальних студентських угруповань, забезпечення організаційного know-how для зароджуваних політичних рухів і, зрештою, роль зарубіжних джерел. Якщо я правильно розумію, незважаючи на те, що інформація про такі речі завжди пов'язана із різноманітними політичними звинуваченнями, ті зарубіжні організації, на які при цьому вказують, ніколи цих фактів не заперечують, не відсторонюються від них². Хоча чорна ПОРА діяла вже у січні 2004 року, а в березні заявила про себе публічно (а у квітні 2004 року утворилася й жовта ПОРА), як зовнішній спостерігач я не став би переоцінювати їхню діяльність. Так само як громадська організація ЗНАЮ³, яка вже навесні 2005 року змогла зорганізувати у регіонах кілька тисяч активістів й мала певну роль у розгортанні комунікаційної системи для протестної інформації. Хочеться підкреслити, що в даній історії новацією є не участь названої організації, а використання карнавалу для масових політичних акцій. У перенесенні зарубіжного досвіду громадської непокори міститься не багато методичних новацій. Справді цікавим видається інше.

¹ Почепцов [1] у своїй вельми цікавій книжці, безумовно, має рацію, стверджуючи, що революції досі відбувалися в національних рамках у віддаленості від нового віртуального світу, а отже, за нових глобальних культурних і політичних обставин передумови та спосіб проведення їх змінилися. І тут ми маємо справу з “брендами”, або точніше, з робочими програмами зі зміни брендів, і в цьому сенсі можна говорити про нову “протестну інженерію”. Водночас розглядувана Почепцовим література здебільшого зосереджує увагу не на процесі реалізації протесту, а на його тлумаченні *post factum*, і в цьому сенсі має справу радше із соціальним плануванням або ж політичним маркетингом.

² Імовірно, навіть такий опосередкований спосіб підтвердження присутності (досить цікавим чином) є складовою політичного припущення про те, що Захід і надалі не забуває про прихильні до змін сили в Україні — так само як не покинув їх того року. Зарубіжні товариства допомоги, як правило, заперечують, що здійснювали вплив на радикальні внутрішньополітичні процеси у тих державах, до яких від них надходила допомога. Протилежним чином у 2005 році досить тривалий час на сайті американського USAID (factsheet 2004, www.usaid.kiev.org/news) подавалася заява, за якою організація пишеться, що мала прямий стосунок і скористалася нагодою взяти участь у київських подіях листопада–грудня 2004 року. Н.Колібаскіна й К.Темненко [2] наводять у додатку до свого дослідження таблиці щодо діяльності USAID з розроблення політичних програм допомоги з метою розбудови демократії. Джерелом методології тренінгу для студентських груп був Freedom House, причому не лише для української (чорної) ПОРИ, а й для сербського ОТПОР і грузинського КХМАРА, а також для менш відомого албанського МЈАФТ і білоруського ЗУБРА.

³ Виникнення також підтримувалося іноземними джерелами. Тут і в попередніх твердженнях наша критика стосується не факту зарубіжної підтримки громадських рухів, а того, що зарубіжні урядові джерела чи державні кошти у випадку внутрішньополітичної боротьби підтримували тільки одну зі сторін, тоді як з іншою стороною, що перебувала при владі, підтримували офіційні стосунки, навіть укладали з нею в той самий час угоди.

7. У розвитку й утвердженні пострадянських громадських рухів всюди брали участь зарубіжні організації, фундації. Проте вони не перебирали на себе керівної ролі, й участь державних коштів була хіба що другорядною. У засадах феміністичних та природоохоронних організацій у Східній Європі серед зарубіжних партнерів першочергову роль відігравали “зелені” та феміністичні організації. Ті, хто був переконаний у транснаціональній значущості своїх програмових засад і зацікавлений у поширенні власного світогляду, ідеології та політичних програм у міжнародному середовищі. Пострадянські братні організації, що виникли за часткової підтримки своїх зарубіжних аналогів, зверталися згодом за підтримкою до вітчизняних та міжнародних джерел, зокрема й до таких, що мали, хоча б почасти, державне фінансування. Йдеться про джерела, які підтримували власні (тобто “західні”) “зелені”, феміністичні організації, котрі, своєю чергою, з метою піднесення власного політичного рейтингу підтримували аналогічні “східні” організації або окремі програми. Проте в разі українських (чи грузинських тощо) “програм із розбудови демократії” здебільшого йшлося про інше. Технічні прийоми громадянської непокори, засвоєння їх на тренуваннях забезпечували не державні структури і, головне, не консерватори. У своїй сучасній формі, придатній для передавання через навчання, ці прийоми були розроблені у США чи у Західній Європі позапарламентською опозицією, тобто являють собою продукти радикальних “нових лівих” чи “жорсткої опозиції”¹. Їх зазвичай застосовують саме проти тих урядів, промислових корпорацій і військових союзів, які тепер, керуючись своїми геополітичними інтересами, намагалися ці прийоми поширити.

8а. Звернімося до питання про визначення природи “революції”. Державний офіціоз визначив кийські події кінця осені 2004 року з першої миті як “революцію” і як таку святкував під час першої річниці та виборчої кампанії. Унаслідок цього українська інтелігенція, подеколи залучаючи історичні аналогії, відкрила публічний диспут про те, чи справді у грудні 2004 року на Майдані здійснилася революція². Обидві сторони неохоче беруть

¹ Найоригінальніші дебати такого зразка зустрічаються серед матеріалів антиглобалістських організацій, навпаки, радикально налаштованих проглобалістських зелених, таких як “GreenPeace”, на їхніх веб-сайтах і в популяризаторських брошурах. Тільки зовсім неосвічені та наївні люди можуть вважати, що йдеться про якісь особливі таємниці. Матеріали з підготовки актів непокори можна знайти, наприклад, на сайті www.actupny.org. Найвідоміший американський матеріал такого штибу “Handbook of Nonviolent Actoin” можна придбати в Нью-Йорку у “War Resister’s League”. На окремих анархістських сайтах можна натрапити навіть на відомості з організації акцій більш насильницького характеру.

² Питання, звісно, має і неакадемічний, актуально політичний аспект, і хвилює не лише прибічників і противників Ющенка. А вже тогочасні найрадикальніші його прихильники користуються метафоричним виразом “втраченої революції”. Відповідно, з погляду класичної теорії революцій (що передбачає використання головно марксистської термінології, звісно, без посилань на імена) тоді в Україні “назріла революційна обстановка”, але політичні еліти цією можливістю не скористалися. Революція не здійснилася, хоча могла здійснитися, але “вони” цього й не волили. Див., напр., веб-сайти найрадикальніших громадських рухів НІТА-2005-ÖГ на Майдані.

участь у цій суперечці. Проте я вважаю за потрібне звернути увагу на те, що листопадові вуличні події є складовою масової культури. Як будь-яка видатна соціальна зміна відображається у масовій культурі, так і революції створюють свої масові культури. Усе, що відоме нам як пісні та картини 1917 року, було канонізовано та запроваджено до широкого вжитку пізніше у радянський період, звичайно, будучи значною мірою реконструкцією чи заднім числом канонізованим апокрифом. Проте відомо, що громадянська війна створила і власний фольклор, музику та візуальні форми. Такі приклади можна навести і з посиланням на поворотні пункти історії інших народів. Я не прагну включити до цього ряду київський листопад, але існує зворотний зв'язок. Саме в цьому міститься нове. Не політичний перелом створює маскульт, а, власне кажучи, нереволюційна масова культура постає прихильників, необхідних для політичних змін. Майдан, у цьому розумінні, можна розглядати як гігантський безперервний попконцерт, в інтермедіях якого масам пропонувалась і політична інформація. Тут політичні керівники потопають в іконографії маскультури, і під її впливом самі стають, по суті, попгероями. Скажімо, брати Кличко сприймаються як телевізійні ікони, і цей культ в очах мас екстраполюється також на Ющенка. Виникає запитання — де тут новація? Правителі (чи кандидати у ...) споконвіку полюбили з'являтися перед натовпом у супроводі магів чи священнослужителів, бо вірили, що святість останніх у сприйнятті глядачів передасться їм самим. Проте у нашому випадку культ виникає з маскультури і святість заступає live-show. Ось у чому полягає справжня новація. Тим самим я аж ніяк не стверджую, що серед натовпу — особливо на початковому етапі дійства — не були присутніми люди, котрі ясно усвідомлювали політичний зміст подій, і не оспорюю, що згодом, якщо довіряти київським пліткам, з'явилися оплачені глядачі, для яких святість у своїй істинній формі не мала чинності. Але, мабуть, атмосферу карнавалу не визначає ані перша, ані друга група. Природно, у цьому сенсі можна говорити про карнавал і мовою маскультури, яка в усьому — у новій марці дієтичної коли, у багатомільйонній рекламі нового фільму, просто у новому танці — вбачає, а точніше, пропагує “революцію”. У цьому сенсі про те, що відбувалося в Києві перед Головноштабтом, безумовно, можна розмірковувати мовою попкультури як про революцію, зовсім не претендуючи на проведення витончених історико-філософських паралелей.

86. Вуличний натовп можна розглядати як псевдонарод. З вищесказаного, втім, вимальовуються межі валідності посилань на легітимацийну силу вуличних сцен. Проте з цією проблемою у сучасній представницькій демократії організатори народних рухів стикаються повсюди. Адже вони, представляючи певні ідеї, наражаються на питання, від чийого саме імені вони виступають у суспільному житті? Вони нібито говорять від імені народу, понад те, від усього людства, але чи є ті, хто шляхом демократичних процедур уповноважив їх на це? Різноманітні рухи відповідають, зрозуміло, по-різному. Разом із тим саме запитання не має сенсу у тих випадках, коли у жорстких авторитарних режимах дію демократичних процедур просто скасовано. Більшість пострадянських систем, зокрема українську, встановлену після 1991 року, ми, безумовно, не можемо залічити до такого типу режимів. З

юридичної, політичної та стратегічної точки зору “помаранчева історія” виявляється випадком особливим. У листопаді 2004 року можливість посилатися на маси, які вийшли на вулиці (і представляли середні класи), була для команди Ющенка основним, опорним тактичним елементом. Але оскільки після наступних виборів, одностайно визнаних легітимними, Президент і призначені ним працівники-політики надалі вже повинні представляти інтереси не лише своїх виборців, а тим паче — учасників акції непокори, що завершилася після масштабних подій, вони повинні представляти інтереси усєї держави. Власне в демократичному суспільстві рух протесту є такою само органічною складовою, як і форма делегування довіри (тобто вибори) [3].

9. У контексті співвідношення протесту і демократичного контролю може йтися про різноманітні форми суспільного контролю. У суспільствах такого типу (головно у західних), які можна вважати збалансованими, серед форм демократичного громадського контролю надзвичайне значення надається виборним процедурам на противагу різним видам виявів протесту. Можливо, у сфері політики, в царині суспільного контролю над державою слід розрізняти рішення “авторські” і рішення “редакторські” [див.: 3]. У першому випадку маси обирають своїх делегатів і, в принципі, виборні представники намагаються втілити програму тих, хто “відрядив” їх до політики. У цьому сенсі класи, що перебувають поза політикою, беруть участь у процесі демократичного контролю з повноцінними “авторськими правами”, адже у разі неадекватного захисту їхньої програми вони можуть політика переобрати. Про редакторський контроль ми говоримо у таких випадках, коли сформульовані суспільні сподівання виявляються як поправки, уточнення, що мають на меті змінити існуючі програми без претензій на “авторські права”. Зрозуміло, варто чітко розрізняти такі ситуації, у яких справді можливий вияв колективної волі, і такі, де більш цінними вважаються розбіжності у думках, плюралізм (оскільки у цьому разі важливе одночасне збереження різниці у поглядах). Таким чином, окреслюється основна матриця демократичного контролю:

	“АВТОРСЬКІ” ФОРМИ	“РЕДАКТОРСЬКІ” ФОРМИ
КОЛЕКТИВНІ ДІЇ	“авторський” колективний	“редакторський” колективний
ПЛЮРАЛІЗМ	“авторський” плюралістичний	“редакторський” плюралістичний

Тут виокремлюються три основні види протестної дії: реактивний, представницький і регулювальний протести. У випадку реактивного протесту влада заздалегідь передбачає певного роду реакцію загалу на дії політичного класу і, зважаючи на цей чинник, намагається врахувати його під час планування власної тактики. Цій меті слугують різноманітні консультації, формальні можливості подання скарг та інші менш очевидні форми вияву громадянської позиції. Проте сюди слід віднести демонстрації, а також різні форми громадянської непокори, оскільки насправді їхньою метою є не зміна влади, а вплив на її дії у пунктах, суттєвих і відчутних для суспільства. Трап-

ляється, що в таких випадках влада керується страхом й іноді найнесподіванишим чином навіть намагається запобіжно реагувати на передбачуване незадоволення. Як результат, влада намагається так чи інакше відповідати сподіванням громадської думки або знайти для найгостріших проблем якийсь інший спосіб терапії, і як наслідок — адекватно реагує на претензії реактивного контролю. На противагу цьому випадку репрезентативна (представницька) протестність впливає на внутрішні важелі представницького механізму й оживляє, приводить у дію такі логічні складові парламентського ладу, які, власне, є складовими громадського контролю. На завершення варто сказати про регулятивний протест, що вимагає дотримання формальних складових демократії, наприклад досягає відносної прозорості дій, які, своєю чергою, вможливають вияви інших форм протесту. У листопаді 2004 року на вулицях Києва спостерігалася суміш усіх трьох видів протесту. Проте для стороннього спостерігача визначальними здавалися більш романтичні (і, напевно, більш радикальні) різновиди реактивного протестного потенціалу.

10. Звернімося, зрештою, до міфів та інновацій. Розглядаючи події листопада 2004 року, дехто з культурологів накреслив у драматичній канві подій дві передбачувані лінії: перша, як мильна опера, а друга — народна казка про молодшого брата-героя. Певною мірою новацією тут є очевидне змішування двох жанрів. Явно спостерігалася так звана драматургія переплетених сюжетів мильних опер. Події на Майдані та переговорний процес у вищих сферах української еліти, а також за участю зацікавлених геополітичних гравців, — усе це відбувалося паралельно і незалежно одне від одного. Присутні на вулиці могли спостерігати, як на коротку мить завіса підіймається, і тоді видно, що відбувається у тій чи іншій історії. Таким чином їм надавалася ілюзія втаємниченості, тоді як волею долі вони здійснювали тиск своєю масою у якості статистів, коли велика гра велася у дипломатичній площині. Ба більше, відчуття втаємниченості додавало людям сил, і вони самовіддано залишалися на Майдані, навіть коли карнавал ставав уже нудним чи виснажливим. Одночасно вдалося представити Ющенко¹ як просту людину, котра бореться з усією імперією та з самим царем. А співчуття людей, звичайно, завжди на боці молодшого.

Підсумок. У київських подіях листопада–грудня 2004 року та в подальших подіях 2005 року я б звернув увагу на такі інноваційні елементи: а) політичний поворот, народжений карнавалом, що виник як реакція на попередню політику (на відміну від висновків Г.Дебора [4] та О.Шнайдера [5]; порівн. також [6–9]); б) перший випадок у пострадянському просторі, коли масові протести стали наслідком розчарування середнього класу у постноменклатурниках, які узурпували владу, але виявилися нездатними реагувати на зашвидкі зміни; в) на ідеологічному рівні нечуваний успіх контамінації міфів, який спирався на постмодерне медіа-оточення та свідоме використання його: класичний казковий герой був залучений до сценарію легкого жанру; г) альтернатива західного антиглобалізму, що полягає у відчу-

¹ Значною мірою завдяки інертності політики Росії та бездарності її політтехнологів.

женні глобалістською елітою технічних прийомів, сформованих у новолівацькому світі; такі прийоми із наповненням, прямо протилежним тому, що його вкладали в них їхні автори, були застосовані в інтересах моноцентричної глобалізації.

Ці чотири інноваційні моменти нерідко виявляються майже несумісними. Нам невідома міра участі у подіях українських політтехнологів і самої вулиці, а також яка у цьому авторська частка досить віддалених аналітичних і стратегічних центрів. Проте результат — хоча з погляду суспільствознавства я б не назвав цей результат революцією — все одно після 1991 року є першим досвідом охайної, але все ж таки насильницької зміни геополітичного балансу.

Література

1. *Поченцов Г.* Основы протестной инженерии. — М., 2005.
2. *Kolibaskina N., Temnenko K.* Social Capital and Civil Society in Making of Democracy in the Ukraine: a Case-study of Orange Revolution. — К., 2005.
3. *Pettit P.* Democracy, Electoral and Contestatory // *Nomos.* — 2000. — № 42. — P. 105–144.
4. *Debord G.* La Société du Spectacle. — P., 1967.
5. *Schneider O.* Wege aus dem Spektakel? Eine Untersuchung von Methoden von Situationisten und Culture Jammern? — Leipzig, 2003.
6. A SZÖVEG ANGOLUL ELERHETŐ. — <http://www.nothingness.org/SI/debord/index.htm>.
7. *Boje D.M.* Theatres of Capitalism — Managing Corporate Spectacle, Resisting with Carneval and Creating Festival on the Global Stage. — N.Y., 2005.
8. *Bryne P.* US Boosts FSA Assistance to Ukraine // *Kyiv Post.* — 2005. — February 10.
9. *Xima I.* Чи була революція? — Maidan.org.ua/static/mail/1135442767.html, 25-1-2005.